

# بررسی، شرح و توضیح متن کامل وقف نامه حضرت علی علیه السلام عفت خوشنودی\*

## چکیده

در این مقاله به معرفی یکی از وقف‌نامه‌های امام علی علیه السلام که آخرین و در عین حال کامل‌ترین وقف‌نامه حضرت می‌باشد و به «وصیت نامه» حضرت نیز مشهور است و قسمتی از آن در نامه ۲۴ نهج البلاغه آمده است؛ پرداخته و علاوه بر بررسی، شرح و توضیح متن کامل وقف‌نامه به مواردی چون: نوشتن نام واقف، اهداف و انگیزه های وقف، مشخص کردن موقوفات، تعیین دقیق متولیان وقف و تعیین شروط برای آنان، تعیین خطوط کلی موارد مصرف موقوفات، شفافیت مفاد وقف، گرفتن شهود معتبر، مکتوب بودن وقف‌نامه، تعیین تاریخ وقف و... که از ویژگی های بارز و منحصر به فرد وقف‌نامه‌ی حضرت می‌باشد، اشاره می‌نماییم، تا بر اساس آن، علاوه بر آشنایی خوانندگان با وقف‌نامه‌ی حضرت و چپبستی و چگونگی آن خط‌مشی‌های اصلی و اصولی نظام وقف را روشن نموده و نظامی اصولی و هدفمند را برای واقفان و دست‌اندرکاران امر وقف ترسیم نماییم. انشاء الله

## واژگان کلیدی:

حضرت علی علیه السلام، وقف، وقف‌نامه، متولیان، مصارف وقف

## مقدمه

متن کامل آخرین وقفنامه حضرت علی علیه السلام که در آن حضرت تمامی اموال و دارایی‌های خود را وقف نموده‌اند؛ در کتب تاریخی و حدیثی متعددی همچون: «تاریخ المدینه المنوره»؛ ابْنِ شَبَّه نُمیری<sup>(۱)</sup>، «فروع کافی»؛ شیخ کلینی، «تهذیب الاحکام»؛ شیخ طوسی، «بحار الانوار»؛ علامه مجلسی، «وسائل الشیعه»؛ شیخ حرعاملی، «المناقب»؛ ابن شهر آشوب و ... آورده شده است که ما بر اساس قدمت تاریخی کتاب «تاریخ المدینه المنوره»، اصل متن وقفنامه را از این کتاب انتخاب نموده و متن آن را با متن دو کتاب حدیثی معتبر شیعی یعنی «اصول کافی» و «تهذیب الاحکام» مقایسه نموده و موارد اختلاف را داخل پرانتز بیان می‌نماییم (البته تفاوت چشمگیری در مقایسه متون به چشم نخورد) و سپس به شرح و توضیح و بررسی مواردی که در وقفنامه آمده است خواهیم پرداخت.

## متن عربی وقفنامه حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ

ابْنِ شَبَّه نُمیری در کتاب خود می‌نویسد: «ابوغسان می‌گوید، این عین نسخه وقفنامه علی بن ابی طالب علیه السلام است که آن را از پدرم گرفته‌ام و او آن را از حسن بن زید گرفته است و اینک آن را کلمه به کلمه، البته بدون تغییر در نگارش و صورت کتابت نقل می‌کنم:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

## الواقف

هَذَا مَا أَوْصَى بِهِ وَقَضَى بِهِ فِي مَالِهِ، عَبْدُ اللَّهِ عَلِيٌّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ<sup>(۲)</sup>

## الغاية الوقف

ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ لِيُؤَلِّجَنِي اللَّهُ<sup>(۳)</sup> بِهِ الْجَنَّةَ وَيَصْرِفَنِي<sup>(۴)</sup> عَنِ النَّارِ وَيَصْرِفَ النَّارَ

عَنْ يَوْمٍ تَبْيَضُ وُجُوهٌُ وَ تَسْوَدُ وُجُوهٌُ

## الموقوفات

١. أَنَّ مَا كَانَ لِي <sup>(٥)</sup> «بَيْنْبُع» <sup>(٦)</sup> مِنْ مَاءٍ يُعْرَفُ لِي فِيهَا وَ مَا حَوْلَهَا صَدَقَةٌ وَ رَقِيقُهَا غَيْرَ أَنْ «رَبَاحًا» <sup>(٧)</sup> وَ «أَبَانِيزَرَ» وَ «جُبَيْرًا» <sup>(٨)</sup> عَتَقَاءُ لَيْسَ لِأَحَدٍ عَلَيْهِمْ سَبِيلٌ هُمْ <sup>(٩)</sup> مَوَالِي <sup>(١٠)</sup> يَعْمَلُونَ فِي الْمَالِ خَمْسَ حِجَجٍ وَ فِيهِ نَفَقَتُهُمْ وَ رِزْقُهُمْ وَ رِزْقُ أَهْلِيهِمْ <sup>(١١)</sup>
٢. وَ مَعَ ذَلِكَ مَا كَانَ لِي «بِه وادي القرى» ثَلَاثَةُ مَالٍ ابْنِي قَطِيعَةَ <sup>(١٢)</sup> وَ رَقِيقُهَا صَدَقَةٌ
٣. وَ مَا كَانَ لِي «بِوَادِ تُرَعَةَ» <sup>(١٣)</sup> وَ أَهْلِهَا صَدَقَةٌ غَيْرَ أَنْ «زُرَيْقًا» <sup>(١٤)</sup> لَهُ مِثْلُ مَا كَتَبْتُ لِأَصْحَابِهِ <sup>(١٥)</sup>
٤. وَ مَا كَانَ لِي «بِأُدَيْنَةَ» وَ أَهْلِهَا صَدَقَةٌ،
٥. وَ «الْفَقِيرَ» <sup>(١٦)</sup> لِي كَمَا قَدْ عَلِمْتُمْ صَدَقَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ،

## صيغة الوقف

وَأَنَّ الَّذِي كَتَبْتُ مِنْ أَمْوَالِي هَذِهِ صَدَقَةٌ وَجَبَ فَعَلَ <sup>(١٧)</sup>، حَيًّا أَنَا أَوْ مَيِّتًا،

## مصارف الموقوفات

يُنْفَقُ فِي كُلِّ نَفَقَةٍ ابْتِغَى بِهِ <sup>(١٨)</sup> وَجْهَ اللَّهِ مِنْ <sup>(١٩)</sup> سَبِيلِ اللَّهِ وَ وَجْهِهِ وَ ذَوِي الرَّحِمِ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ وَ بَنِي الْمُطَّلِبِ وَ الْقَرِيبِ وَ الْبَعِيدِ،

## المتوليان للموقوفات وشروط عليهم

الاول: وَأَنَّهُ يُقَوْمُ عَلَى ذَلِكَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ يَأْكُلُ مِنْهُ بِالْمَعْرُوفِ وَ يُنْفِقُ <sup>(٢٠)</sup>

حَيْثُ يُرِيهِ<sup>(٢١)</sup> اللهُ<sup>(٢٢)</sup> فِي حِلٍّ مُحَلَّلٍ لَا حَرَجَ عَلَيْهِ فِيهِ فَإِنَّهُ يَفْعَلُ إِنْ شَاءَ اللهُ لَا حَرَجَ عَلَيْهِ فِيهِ وَإِنْ أَرَادَ أَنْ يُبَدَّلَ مِنَ الصَّدَقَةِ مَكَانَ مَا<sup>(٢٣)</sup>، فَإِنْ أَرَادَ أَنْ يَبِيعَ<sup>(٢٤)</sup> مِنَ الْمَالِ فَيَقْضَى بِهِ الدَّيْنَ فَلْيَفْعَلْ إِنْ شَاءَ لَا حَرَجَ عَلَيْهِ فِيهِ وَإِنْ شَاءَ جَعَلَهُ يَسِيرَ إِلَى مَلِكٍ<sup>(٢٥)</sup> وَإِنْ وُلِدَ عَلَى وَ مَالِهِمْ<sup>(٢٦)</sup> إِلَى الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ وَإِنْ كَانَ<sup>(٢٧)</sup> دَارُ الْحَسَنِ<sup>(٢٨)</sup> غَيْرَ دَارِ الصَّدَقَةِ فَبَدَأْ لَهُ أَنْ يَبِيعَهَا<sup>(٢٩)</sup> فَإِنَّهُ يَبِيعُ إِنْ شَاءَ لَا حَرَجَ عَلَيْهِ فِيهِ فَإِنْ يَبِيعُ<sup>(٣٠)</sup> فَإِنَّهُ يَقْسَمُ مِنْهَا<sup>(٣١)</sup> ثَلَاثَةَ أَثْلَاطٍ فَيَجْعَلُ ثُلُثَهُ<sup>(٣٢)</sup> فِي سَبِيلِ اللهِ وَ يَجْعَلُ<sup>(٣٣)</sup> ثُلُثَهُ<sup>(٣٤)</sup> فِي بَنِي هَاشِمٍ وَ بَنِي الْمُطَّلِبِ وَ يَجْعَلُ ثُلُثَهُ<sup>(٣٥)</sup> فِي آلِ أَبِي طَالِبٍ وَ أَنَّهُ يَضَعُهُمْ حَيْثُ يُرِيهِ اللهُ<sup>(٣٦)</sup>

الثاني: وَإِنْ حَدَّثَ بِهِ حَسَنٍ<sup>(٣٧)</sup> حَدَّثَ وَحُسَيْنٌ حَيٌّ فَإِنَّهُ إِلَى الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ، وَإِنْ حُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ يَفْعَلُ فِيهِ مِثْلَ الَّذِي أَمَرْتُ بِهِ حَسَنًا لَهُ مِنْهَا<sup>(٣٨)</sup> مِثْلَ الَّذِي كَتَبْتُ لِلْحَسَنِ مِنْهَا<sup>(٣٩)</sup> وَ عَلَيْهِ مِثْلَ الَّذِي عَلَى الْحَسَنِ. وَإِنْ<sup>(٤٠)</sup> لِبَنِي فَاطِمَةَ<sup>(٤١)</sup> صَدَقَةَ عَلَى مِثْلِ الَّذِي<sup>(٤٢)</sup> لِبَنِي عَلِيٍّ وَ إِنِّي إِنَّمَا جَعَلْتُ الَّذِي جَعَلْتُ ابْنِي<sup>(٤٣)</sup> فَاطِمَةَ<sup>(٤٤)</sup> أَبْتِغَاءَ وَجْهِ اللهِ<sup>(٤٥)</sup> وَ تَكْرِيمَ حُرْمَةِ مُحَمَّدٍ<sup>(٤٦)</sup> وَ تَعْظِيمًا<sup>(٤٧)</sup> وَ تَشْرِيفًا<sup>(٤٨)</sup> وَ رَجَاءَ بِهِمَا<sup>(٤٩)</sup>

الثالث: وَإِنْ حَدَّثَ لِحَسَنِ<sup>(٥٠)</sup> أَوْ<sup>(٥١)</sup> حُسَيْنٍ حَدَّثَ، فَإِنَّ الْآخَرَ مِنْهُمَا يَنْظُرُ فِي بَنِي عَلِيٍّ فَإِنْ وَجَدَ فِيهِمْ مَنْ يَرْضَى بِهِدِيهِ<sup>(٥٢)</sup> وَ إِسْلَامِهِ وَ أَمَانَتِهِ فَإِنَّهُ يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ،

الرابع: إِنْ لَمْ يَرَ فِيهِمْ بَعْضَ الَّذِي يُرِيدُ<sup>(٥٣)</sup> فَإِنَّهُ<sup>(٥٤)</sup> يَجْعَلُهُ إِلَى رَجُلٍ مِنْ وُلْدِ<sup>(٥٥)</sup> أَبِيطَالِبٍ يَرْضَاهُ<sup>(٥٦)</sup>

الخامس: فَإِنْ وَجَدَ آلَ أَبِي طَالِبٍ يَوْمئِذٍ<sup>(٥٧)</sup> قَدْ نَهَبَ كَبِيرَهُمْ وَ ذَوُ أَمْرِهِمْ<sup>(٥٨)</sup>، فَإِنَّهُ يَجْعَلُهُ إِلَى رَجُلٍ يَرْضَاهُ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ.

## شروط علي المتولين

وَ أَنَّهُ يَشْتَرِطُ<sup>(٥٩)</sup> عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ أَنْ يَنْزُلَ الْمَاءُ<sup>(٦٠)</sup> عَلَى أَصُولِهِ وَ يُنْفِقَ

تَمَرَةً (۶۱) حَيْثُ أَمَرَهُ بِهِ (۶۲) مِنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ وَجْهَهُ (۶۳) وَ ذَوَى الرَّحِمِ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ وَ بَنِي الْمُطَّلِبِ وَ الْقَرِيبِ وَ الْبَعِيدِ لَا يَبِيعُ (۶۴) مِنْهُ شَيْءٌ وَ لَا يُوهَبُ وَ لَا يُورَثُ. وَ أَنَّ مَالَ مُحَمَّدٍ (۶۵) عَلَى نَاحِيَةِ (۶۶) وَ هُوَ مَالِ ابْنِي وَ هُوَ مَالُ ابْنِي (۶۷) فَاطِمَةَ.

## الوقف أرقاء

وَ أَنَّ رَقِيقِي الَّذِينَ فِي الصَّحِيفَةِ حَمْرَةَ (۶۸) الَّذِي كَتَبَ (۶۹) لِي عُتَقَاءُ. هَذَا مَا قَضَى بِهِ عَلَيَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (۷۰) فِي أَمْوَالِهِ هَذِهِ الْغَدَمِ مِنْ يَوْمِ قَدِمَ مَكْرَ، إِبْتِغَى (۷۱) وَجْهَ اللَّهِ وَ الدَّارِ الْآخِرَةِ وَ اللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى كُلِّ حَالٍ.

## شروط الوقف

وَ لَا يَحِلُّ لِأَمْرِي مُسْلِمٍ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ النَّيِّمِ الْآخِرِ أَنْ (۷۲) يَقُولَ فِي شَيْءٍ قَبَضِيَّتُهُ فِي مَالٍ (۷۳) وَ لَا يُخَالَفَ فِيهِ أَمْرِي الَّذِي أَمَرْتُ بِهِ عَنْ (۷۴) قَرِيبٍ وَ (۷۵) لَا بَعِيدٍ.

## الوقف الولائد و شروطها

أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ وَ لَأَيْدِي اللَّاتِي أَطُوفُ عَلَيْهِنَّ السَّبْعَ عَشْرَةَ (۷۶) مِنْهُنَّ أُمَّهَاتُ أَوْلَادٍ أَحْيَاءَ (۷۷) مَعَهُنَّ (۷۸) وَ مِنْهُنَّ مَنْ لَا وَ لَدَ لَهُ فَفَضَائِي فِيهِنَّ إِنْ حَدَثَ بِي حَدَثٌ أَنْ مَنْ كَانَ مِنْهُنَّ لَيْسَ لَهَا وَ لَدٌ وَ لَيْسَتْ بِهِ حَبْلِي فَهِيَ عَتِيقَةٌ (۷۹) لَوْجَهَ اللَّهِ لَيْسَ لِأَحَدٍ عَلَيْهَا (۸۰) سَبِيلٌ وَ مَنْ كَانَ مِنْهُنَّ لَهَا وَ لَدٌ وَ هِيَ حَبْلِي فَتَمْسُكُ عَلَى وَ لَدِهَا وَ هِيَ مِنْ حَظِّهِ فَإِنْ مَن (۸۱) مَاتَ وَ لَدِهَا وَ هِيَ حَيَّةٌ فَهِيَ عَتِيقَةٌ (۸۲) لَيْسَ لِأَحَدٍ عَلَيْهَا سَبِيلٌ. فَهَذَا مَا قَضَى بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ مَالِ الْغَدَمِ مِنْ يَوْمِ قَدِمَ مَكْرَ. (۸۳)

## شهود الوقف

شَهِدَ

۱. أَبُو شِمْرٍ بَنُ أَبِي رَهْهَةَ وَ (۸۴)

۲. صَعَصَعَةُ بْنُ صُوحَانَ وَ

۳. يَزِيدُ بْنُ قَيْسٍ وَ<sup>(۸۵)</sup>

۴. هَيَّاجُ بْنُ أَبِي الْهَيَّاجِ.

## تاریخ الوقف

وَ كَتَبَ عَبْدُ اللَّهِ<sup>(۸۶)</sup> عَلَى بْنِ أَبِيطَالِبٍ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ<sup>(۸۷)</sup> بِيَدِهِ لِعَشْرَةِ<sup>(۸۸)</sup> خَلَوْنَ مِنْ جُمَادَى الْأُولَى وَ سَنَةِ تِسْعِ<sup>(۸۹)</sup> وَ ثَلَاثِينَ<sup>(۹۰)</sup>.

ترجمه فارسی وقفنامه حضرت علی علیه السلام

به نام خداوند بخشنده مهربان

## واقف

۱۷۰

## وقفنامه

این چیزی است که بنده خدا علی امیر مومنان به قصد کسب رضایت خداوند درباره‌ی اموال و دارایی‌های خود بدان وصیت می‌کند و فرمان می‌دهد،

## اهداف و انگیزه های وقف

- برای کسب رضایت خداوند،
- تا خداوند مرا بدان بهانه به بهشت درآورد،
- و آن روز که صورت‌هایی سفید شود و صورت‌هایی سیاه شود، مرا از آتش و آتش را از من دور سازد.

## اموال و دارایی‌های موقوفه

۱. چاه و چشمه‌هایی که در «يَنْبُع» داشتم و به نام من شناخته می‌شود و همچنین اراضی اطراف همه صدقه‌اند و غلامانی که در این اراضی کار می‌کنند همه وقف‌اند غیر از «رباح» و «ابانیزر» و «جُبیر» که اینان آزادند، کسی بر آنان حقی

- ندارد و آنان و ایستگان من هستند و پنج سال در این چاه و مزرعه کار می‌کنند و خرجی و روزی خود و روزی کسانشان از عایدات همین املاک داده شود.
۲. افزون بر این، آنچه در « وادی القری » داشته‌ام، یک سوم آن به اقطاع از آن فرزندان من است و غلامان در این املاک صدقه‌اند.
۳. آنچه در « وادی تُرعه » داشته‌ام و نیز کسان این وادی وقف و صدقه‌اند، و البته برای زُرَیق همان حق و پیمانی است که برای دیگر دوستانش نوشته‌ام.
۴. آنچه در « اذینه » داشته‌ام و نیز کسانش وقف و صدقه‌اند.
۵. « فقیر » هم چنان که می‌دانید از آن من بوده، وقف در راه خداست.
۶. آنچه از این املاک خود وقف کردم انجامش لازم است من زنده باشم و یا مرده،

### موارد مصرف موقوفات

- در هر موردی که رضای خداوند باشد؛
- در راه خدا،
  - یا بستگان از بنی هاشم و بنی مطلب از دور و نزدیک، مصرف شود.

### متولیان وقف و شروط ذکر شده برای آنان

اول: حسن بن علی متولی این وقف است،

از آنها به اندازه ضرورت خود بدون زیاده روی از آن می‌خورد و در هر موردی که خدا او را بدان راه نماید و حلال و روا باشد انفاق می‌کند و در این باره هیچ گناهی بر او نیست. چنانچه خواست این اوقاف را از محل درآمدهایش ترمیم و نوسازی کند، به خواست خداوند این کار را انجام دهد، و در این باره هیچ گناهی بر او نیست.

و چنانچه خواست مقداری از این آب را بفروشد و بدان بدهی بپردازد، به

خواست خداوند این کار را انجام دهد و هیچ گناهی بر او نیست.

چنانچه هم خواست آن را به ملک بدل کند این کار را انجام دهد.

وصایت فرزندان علی و ولایت اموالشان با حسن بن علی است. چنانچه خانه حسن غیر از خانه وقف باشد و بخواهد آن را بفروشد، آن را به خواست خداوند می فروشد و در این باره بر او هیچ گناهی نیست. اگر بفروشد بهای آن را سه قسمت کند؛ یک سوم را در راه خدا دهد، یک سوم را به بنی هاشم و بنی مطلب اختصاص دهد و یک سوم را نیز به آل ابی طالب دهد. در مواردی که خدا می پسندد از این سه قسم به مصرف رساند.

دوم: اگر در زمانی که حسین زنده است برای حسن پیشامدی رخ دهد، ولایت این وقف با حسین بن علی است و او در این باره همان گونه عمل می کند که حسن را فرموده‌ام؛ همان حقوقی را داراست که برای حسن نوشته‌ام و همان تکالیفی بر اوست که بر حسن نوشته‌ام.

### **\* علت برتری فرزندان فاطمه سلام الله علیهم بر دیگر فرزندان:**

فرزندان فاطمه در اوقاف علی همان حقی را دارند که دیگر فرزندان علی دارند و تنها بدان دلیل برخی از ویژگی‌ها را به فرزندان فاطمه دادم (مقصود ولایت بر اوقاف است) که خشنودی خداوند را کسب کنم و حرمت پیامبر صلی الله علیه و آله را پاس بدارم و شرط تعظیم و بزرگداشت او گزارم و به رحمت و رضای خداوند از این رهگذر امید بندم.

سوم: اگر برای حسن یا حسین پیشامدی رخ دهد آخرین این دو نفر در فرزندان علی جستجو می کند اگر در میان ایشان کسی بیابد که به دینداری، درستکاری و امانتداری اش اطمینان داشته باشد چنانچه خود بخواهد کارها را به او وامی گذارد. چهارم: و اگر چنین کسی که می خواهد نیابد آن را به مردی از فرزندان ابوطالب که خود می پسندد وامی گذارد.



پنجم: اگر در این زمان ببیند بزرگان و صاحب نظران آل ابوطالب در گذشته‌اند کار را به مردی از بنی هاشم که خود می‌پسندد وامی‌گذارد.

### شروط وقف

و در هر حال، بر کسی که کار را به او واگذاشته است شرط می‌کند که:

- آب چشمه‌ها را بر همان زمین‌های خود جاری سازد
- خرمای حاصل از اراضی و باغ‌ها را انفاق کند در همان مواردی که فرموده شده است یعنی در راه خدا و رضای او و در مورد خویشاوندان یعنی بنی هاشم و بنی مطلب، دور و نزدیک خرج کند. هیچ چیز از این ملک؛ نه فروخته شود، نه بخشیده شود، نه ارث داده شود.
- ملک محمد صلی الله علیه و آله جداست و ملک فرزندان فاطمه است.

### وقف و آزادی بردگان

بردگانم که حمزه در صحیفه خود برایم نوشته است همه آزادند. این چیزی است که بنده خدا امیر مومنان علی علیه السلام درباره اموال خود حکم کرده است از فردای روزی که به مکر آمده است؛ برای خشنودی خداوند و ذخیره‌ی سرای آخرت و در همه حال از خداوند کمک باید خواست.

### شروط وقف

- برای هیچ مسلمانی که به خدا و روز واپسین ایمان دارد روا نیست بگوید چیزی از این ملک را به تصرف او درآورده‌ام و
- همچنین روا نیست از دور یا نزدیک با آنچه فرموده‌ام مخالفت شود.

### وقف و آزادی کنیزان

اما پس از من کنیزان هفده گانه ای که در اختیار دارم، برخی دارای فرزندان زنده

هستند و برخی فرزند ندارند. اگر برایم پیشامدی رخ داد وصیت من درباره آنان این است که؛ هر کدام که نه فرزند دارد و نه آبستن است برای رضای خدا آزاد شود و هیچ کس بر او دست تملک نداشته باشد و هر کدام که فرزند ندارد ولی آبستن است، فرزند خود را نگه دارد و خود سهم فرزندش شود و هر کدام هم که فرزندش بمیرد و خود زنده بماند آزاد است و هیچ کس بر او دست تملک ندارد. این چیزی است که بنده خدا علی امیر مؤمنان درباره ملک خود مقرر فرمود از برای روزی که به مکر آمده است.

### شاهدان وقفنامه

بر این وقفنامه، ابوشمر بن ابرهه، صعصعة بن صوحان، یزید بن قیس و هیاج بن ابی هیاج شهادت و گواهی دادند.

۱۷۴

### تاریخ وقفنامه

بنده خدا علی امیر مؤمنان در روز دهم از جمادی الأولى سال سی و نه هجرت این را به دست خود نوشت.

شرح و توضیح متن وقفنامه حضرت علی علیه السلام

### ذکر سلسله سند و راویان وقفنامه:

#### الف) "التاریخ المدینة المنورة"؛ ابن شَبَّه نُمیری

ما در میان کتب معتبر تاریخی به جستجوی متن کامل وقفنامه حضرت پرداخته و قدیمی ترین آن را در کتاب "التاریخ المدینة المنورة"؛ ابن شَبَّه نُمیری (۱۷۳-۲۶۳ هـ.ق)، جلد ۱، صفحه ۲۲۵، یافتیم. از این رو ابتدا سلسله سند و راویان وقفنامه‌ی حضرت را که ابن شَبَّه نُمیری در کتاب خود آورده است، ذکر نموده و

سپس به سراغ دو کتاب حدیثی معتبر شیعی می‌رویم.

ابن شَبَّه نُمیری راویان وقفنامه‌ی حضرت را این گونه بیان می‌کند: « قَالَ أَبُو عُسَانَ وَ هَذِهِ نُسْخَةٌ كِتَابِ صَدَقَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَرْفًا بِهِ حَرْفٍ نُسَخَتْهَا عَلَى نُقْصَانٍ هَجَائِهَا وَ صُورَةٌ كِتَابِهَا أَخَذْتُهَا مِنْ أَبِي أَخَذَهَا مَنْ حَسَنَ بْنِ زَيْدٍ ... ».

### ب) « فروع کافی »؛ شیخ کلینی

ذکر سلسله سند و راویان وقفنامه حضرت علی علیه السلام در کتاب "فروع کافی"؛ شیخ کلینی، جلد ۷، صفحه ۴۹.

سلسله سند و راویان متن وقفنامه حضرت براساس آنچه شیخ کلینی در کتاب خود آورده است، به اینگونه است: «أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ وَ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَجَّاجِ قَالَ بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ بِوَصِيَّةِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ ... ».

### ج) « تهذيب الاحكام »؛ شيخ طوسي

سلسله سند و راویان وقفنامه حضرت علی علیه السلام در کتاب "تهذيب الاحكام"؛ شيخ طوسي، جلد ۹، صفحه ۱۴۶.

سلسله سند و راویان متن وقفنامه حضرت بر اساس آنچه شيخ طوسي در کتاب خود آورده است، به این گونه است: «الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَجَّاجِ قَالَ بَعَثَ إِلَيَّ بِهَذِهِ الْوَصِيَّةِ أَبُو إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ ... ».

### وقفنامه

شفافیت مفاد وقف، گرفتن شهود معتبر، مکتوب بودن وقفنامه، تعیین دقیق مدیریت وقف و ترسیم خطوط کلی موارد مصرف آن، از ویژگیهای وقفنامه‌ی امیرالمؤمنین علی علیه السلام است.

همچنین در این وقفنامه؛ حضرت، راه و رسم نوشتن وقفنامه، کیفیت وقف و ترتیب وقفنامه را به طور کامل بیان فرموده است.

## واقف

حضرت علی علیه السلام خود، شخصاً در زمان حیات مبارکشان با دارا بودن تمامی شرایط، اموال و دارایی‌های خود را وقف نموده و صراحتاً در همان ابتدای وقفنامه نام خود را به عنوان واقف بیان می‌نماید: «هَذَا مَا أَوْصِي بِهِ وَقَضَى بِهِ فِي مَالِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ»؛ این چیزی است که بنده خدا امیر مومنان علی درباره‌ی اموال خود بدان وصیت می‌کند و فرمان می‌دهد (وقف می‌کند).

## هدف از وقف اموال و دارایی‌ها

آنچه حضرت را بر آن داشت تا تمام اموال و دارایی‌های خود را که در طول عمر با برکت خویش با اتکاء به قدرت بازوان توانای خود به دست آورده، وقف کند همانا؛ کسب رضایت و خشنودی خداوند، ورود به بهشت و دوری از آتش جهنم بود. حضرت در همان فرازهای ابتدایی وقفنامه خود به هدف و انگیزه‌ی خود از وقف اموال و دارایی‌های خویش اشاره نموده و می‌فرماید: «ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ لِيُؤَلِّجَنِي اللَّهُ بِهِ الْجَنَّةَ وَ يَصْرِفَنِي عَنِ النَّارِ وَ يَصْرِفَ النَّارَ عَنِّي يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهُ و تَسْوَدُّ وُجُوهُ»؛

برای کسب رضایت خداوند،

- تا خداوند مرا بدان بهانه به بهشت درآورد،

- و در آن روز که صورت‌هایی سفید شود و صورت‌هایی سیاه شود، مرا از آتش

و آتش را از من دور سازد.

## موقوفات

طبق گواهی تاریخ و اسناد و مدارک موجود، حضرت علی علیه السلام بیش

از همه موقوفات داشتند؛ هم در میان افراد زمان خود و هم در میان سایر ائمه معصومین علیهم السلام.

آنچه در این وقفنامه ی حضرت آمده است تنها گوشه‌ای از موقوفات بی شمار حضرت می باشد که با استناد به کتب تاریخی، مشخص گردید که حضرت وقفنامه‌های دیگری نیز داشته‌اند. به عنوان مثال حضرت در وقفنامه‌ای، خانه‌ای در محله بنی زُرَیق را وقف بر خاله‌های خود نمودند و نیز حضرت متن وقفنامه‌ی چاه اُبی نَیْزَر را همان هنگام که آب از آن جوشید با درخواست قلم و کاغذ، به دست مبارک خود نگاشتند. ولی چون این وقفنامه آخرین و کامل ترین وقفنامه‌ای است که حضرت پس از بازگشت از جنگ صفین و در اواخر عمر با برکت خویش به عنوان وصیت نامه نوشته و در آن تمامی اموال و دارایی‌های خود را وقف نموده ما تنها به این وقفنامه استناد نموده و موقوفات حضرت را براساس آنچه در این وقفنامه آمده است بیان می‌نماییم و معرفی سایر موقوفات حضرت را در مقاله‌ای دیگر تقدیم دوستداران این امام همام خواهیم نمود، انشاءالله

### موقوفات حضرت بر اساس وقفنامه‌ی ایشان به شرح زیر می‌باشد:

۱. چاه و چشمه‌هایی که در « یَنْبَع » داشتیم و به نام من شناخته می‌شود و همچنین اراضی اطراف همه صدقه‌اند و غلامانی که در این اراضی کار می‌کنند همه وقف‌اند غیر از «رباح» و « ابانیزَر » و «جُبَیر» که اینان آزادند، کسی بر آنان حقی ندارد و آنان وابستگان من هستند و پنج سال در این چاه و مزرعه کار می‌کنند و خرجی و روزی خود و روزی کسانشان از عایدات همین املاک داده شود.
۲. افزون بر این، آنچه در « وادی القری » داشته‌ام، یک سوم آن به اقطاع از آن فرزندان من است و غلامان در این املاک صدقه‌اند.
۳. آنچه در « وادی تُرعه » داشته‌ام و نیز کسان این وادی وقف و صدقه‌اند، و البته

- برای زَرِيقَه‌مان حق و پيمانی است که برای ديگر دوستانش نوشته‌ام.
۴. آنچه در «آذینه» داشته‌ام و نیز کسانی که وقف و صدقه‌اند.
۵. «فقير» هم، چنان که می‌دانید از آن من بوده، وقف فی سبيل اللهاست.

### صيغہی وقف

حضرت علی عليه السلام بلافاصله پس از نام بردن موقوفات، صيغہی وقف را بر آن‌ها جاری ساخته و می‌فرماید: آنچه از این املاک خود وقف کردم انجامش لازم است، من زنده باشم و یا مرده.

### موارد مصرف موقوفات

از آنجا که حضرت علی عليه السلام بیش‌تر از هر فرد دیگری به نیازهای جامعه‌ی اسلامی زمان خود و حتی پس از آن مطلع و آگاه بود، لذا جهت رفع این نیازها و پاسخ به خواسته‌های مردم، تمامی اموال و دارایی‌های خود را در راه خدا وقف نموده و درباره‌ی موارد مصرف موقوفات خود فرمودند: در هر موردی که رضای خداوند باشد؛

- در راه خدا،
  - یا بستگان از بنی‌هاشم و بنی‌مطلب (اقوام و خویشان و بستگان)
  - و دور و نزدیک، (دوستان و آشنایان و غریبه و بیگانه)
- مصرف شود.

\* نکته؛ در تعیین موارد مصرف وقف، ضمن اینکه امام علی عليه السلام تمامی نیازمندان و وامانندگان را مد نظر داشته‌اند، اولویت ویژه‌ای هم به ارحام و نزدیکان و بستگان خود داده‌اند. و این امر، از نظر تربیتی و اجتماعی بسیار حائز اهمیت است.

## متولیان موقوفات

حضرت علی علیه السلام برای تولیت موقوفات خود چندین متولی تعیین نمودند تا در صورتی که برای یکی از آنها اتفاق یا حادثه ای رخ دهد این امر مهم، به ترتیب به نفر بعدی واگذار گردد.

### متولیان موقوفات حضرت به ترتیب عبارتند از:

[ اول ]: حسن بن علی علیه السلام؛ حضرت اولین متولی موقوفات خود را حضرت امام حسن علیه السلام قرار داده و می‌فرمایند: ؛ حسن بن علی متولی این وقف است.

[ دوم ]: حسین بن علی علیه السلام؛ حضرت دومین متولی موقوفات خود را حضرت امام حسین علیه السلام قرار داده است، البته در صورتی که برای امام حسن علیه السلام پیش آمد یا حادثه ای رخ دهد و از دنیا برود و امام حسین علیه السلام زنده باشد.

حضرت در این خصوص می‌فرمایند: اگر در زمانی که حسین علیه السلام زنده است برای حسن علیه السلام پیشامدی رخ دهد، ولایت این وقف با حسین بن علی علیه السلام است.

\* نکته؛ اینکه چرا حضرت، تولیت موقوفات خود را به امام حسن علیه السلام و پس از ایشان به امام حسین علیه السلام واگذار نموده، و از میان فرزندان ذکور خود، دو پسر فاطمه سلام الله علیها را عهده دار این امر نموده است؛ دلیل بسیار مهمی وجود داشته که خود حضرت علی علیه السلام در متن وقف‌نامه بلافاصله پس از ذکر نام این دو بزرگوار (امام حسن و امام حسین علیهم السلام)، علت آن را این گونه بیان فرموده است: «و تنها بدان دلیل برخی از ویژگی‌ها را به فرزندان فاطمه دادم (مقصود ولایت بر اوقاف است) که:

- خشنودی خداوند را کسب کنم و

- حرمت پیامبر صلی الله علیه و آله را پاس بدارم و

- شرط تعظیم و

- بزرگداشت او گزارم و

- به رحمت و رضای خداوند از این رهگذر امید بندم.

ابن ابی الحدید در شرح نامه ۲۴ نهج البلاغه پس از ذکر علت فوق راجع به اعطای سرپرستی موقوفات از سوی حضرت به امام حسن و امام حسین علیهما السلام می‌نویسد: «و در این سخن رمز و اعتراضی نهفته است نسبت به کسانی که فرماندهی حکومت را از خاندان پیامبر در ربودند آن هم با وجود داشتن کسی که برای حکومت شایسته بوده است، یعنی سزاوارتر و لایق‌تر برای مسلمانان این بوده است که پس از رسول خدا به منظور تقرب به پیامبر و گرامی داشتن حرمت و اطاعت او و احترام به منزلت آن حضرت، حکومت را برای افراد خاندان پیامبر بگذارند و اجازه ندهند که وارثان رسول خدا رعیت باشند و اشخاص دور و کسانی که از شجره و ریشه‌ی پیامبر نیستند، بر آنان حاکم باشند. مگر نمی‌بینی اگر سلطان و حاکم مسلمانان از خاندان پیامبر باشد هیبت و حرمت رسالت و نبوت در سینه‌های مردم بزرگ‌تر و بیشتر است، در صورتی که اگر سلطان اعظم مسلمانان از صاحب شریعت، دارای نسب دوری باشد در سینه مردم چنان هیبت و جلالی نسبت به مقام پیامبری احساس نمی‌شود.» (۹۱)

\* نکته‌ حایز اهمیت دیگر در این فراز از وقف‌نامه حضرت این جمله حضرت است که فرمودند: «وَإِنَّ لِبَنِي فَاطِمَةَ صَدَقَةَ عَلِيٍّ مِثْلَ الَّذِي لِبَنِي عَلِيٍّ»؛ فرزندان فاطمه در اوقاف علی همان حقی را دارند که دیگر فرزندان علی دارند. ابن ابی الحدید در شرح این فراز از کلام گهربار حضرت می‌نویسد: «اینکه علی علیه السلام تصریح فرموده است که؛ برای این دو پسر، سهم آنان از منافع صدقات همچون دیگر فرزندان محفوظ است، به این دلیل است که؛ ممکن است کسی گمان کند آن دو [ امام حسن و امام حسین علیهما السلام ] چون سرپرست و ناظر



مصرف منافع موقوفات حضرت علی علیه السلام هستند، از این که سهمی چون دیگر فرزندان داشته باشند محروم هستند و باید منافع آن بین دیگر فرزندان که سرپرستی موقوفات را برعهده ندارند تقسیم شود»، (۹۲)

[ سوم ]: یکی از فرزندان علی علیه السلام؛ حضرت علی علیه السلام راجع به نفر سوم بعد از حَسَنین علیهما السلام تصریح نموده‌اند که: اگر برای حسن یا حسین پیشامدی رخ دهد آخرین این دو نفر در فرزندان علی جستجو می‌کند اگر در میان ایشان کسی بیابد که به دینداری، درستکاری و امانتداری اش اطمینان داشته باشد چنانچه خود بخواهد کارها را به او وامی‌گذارد.

\* نکته حائز اهمیت در این فراز از وقف‌نامه حضرت؛ ویژگی‌ها و صفاتی است که متولی وقف علاوه بر کاردانی و مدیریت، باید داشته باشد که آن ویژگی‌ها عبارتند از:

- دینداری

- درستکاری

- امانت داری

اینکه حضرت این سه ویژگی را برای دو متولی قبلی ( امام حسن و امام حسین علیهما السلام ) ذکر نموده‌اند، کاملاً مشخص است؛ چرا که این دو امام معصوم به کلیه‌ی این صفات و ویژگی‌ها متصف بوده و دیگر نیازی به بیان آن از سوی حضرت، احساس نمی‌شده است.

[ چهارم ]: مردی از فرزندان ابوطالب؛ حضرت علی علیه السلام به حَسَنین علیهما السلام سفارش می‌کند که اگر در میان فرزندان علی کسی را که دارای صفات مذکور باشد نیافتید، امر تولیت را به مردی از خاندان ابوطالب بسپارید: و اگر چنین کسی که می‌خواهد نیابد آن را به مردی از فرزندان ابوطالب که خود می‌پسندد واگذارد.

\* نکته حائز اهمیت در این فراز از وقف‌نامه حضرت؛ به کار بردن کلمه « رَجُلٍ »

است. اینکه حضرت صراحتاً این کلمه را به کار برده و نامی از «إمرأة» نبرده است، قطعاً دارای دلایل و حکمت‌های متعددی است، و از دیرباز نیز معمولاً رسم بر همین بوده است که واقفین تولیت موقوفه یا موقوفات خود را به شرط دارا بودن شرایط لازم به فرزندان ذکور خود می‌سپردند.

[ پنجم ]: مردی از بنی‌هاشم؛ حضرت آخرین متولی موقوفات خود را، در صورت درگذشتن بزرگان و صاحب نظران آل ابوطالب، به مردی از بنی‌هاشم واگذار نموده و می‌فرمایند؛ اگر در این زمان ببیند بزرگان و صاحب نظران آل ابوطالب در گذشته کار را به مردی از بنی‌هاشم که خود می‌پسندد وامی‌گذارد. \* نکته حائز اهمیت در این فراز از وقف‌نامه حضرت؛ پیشی دادن آل ابی طالب بر بنی‌هاشم در انجام تولیت موقوفات خود می‌باشد. دلیل این پیشی شاید به خاطر رابطه نزدیک‌تر خویشاوندی با آل ابی طالب نسبت به خاندان بنی‌هاشم بوده باشد.

## شروط بر متولیان وقف

حضرت علی علیه السلام ضمن برشمردن متولیان موقوفات خود، شروطی نیز برای آن‌ها قرار داده که عبارت است از:

### ۱. شروط خاص

حضرت این شروط را برای اولین متولی موقوفات خود، یعنی؛ امام حسن علیه السلام و سپس برای امام حسین علیه السلام قرار داد.

#### ۱-۱. شروط برای اولین متولی

حضرت شروط بر اولین متولی موقوفات خود یعنی امام حسن علیه السلام را این گونه بیان می‌فرمایند:

الف) از آنها به اندازه ضرورت خود بدون زیاده روی از آن بخورد.

ب) در هر موردی که خدا او را بدان راه نماید و حلال و روا باشد انفاق کند (و

در این صورت هیچ گناهی بر او نیست).

پ) چنانچه خواست این موقوفات را از محل درآمدهایش ترمیم و نوسازی کند. (به خواست خداوند این کار را انجام دهد، و در این صورت هیچ گناهی بر او نیست).

ت) چنانچه خواست مقداری از این مال [آب] را بفروشد و بدان بدهی پردازد. (به خواست خداوند این کار را انجام دهد و در این صورت هیچ گناهی بر او نیست).

ث) چنانچه هم خواست آن را به ملک بدل کند این کار را انجام دهد.

ج) چنانچه خانه حسن غیر از خانه وقف باشد و بخواهد آن را بفروشد، آن را به خواست خداوند بفروشد. (و در این صورت بر او هیچ گناهی نیست).

اگر فروخت بهای آن را سه قسمت کند:

- یک سوم را در راه خدا دهد،

- یک سوم را به بنی هاشم و بنی مطلب اختصاص دهد و

- یک سوم را نیز به آل ابی طالب دهد.

در مواردی که خدا می‌پسندد از این سه قسم به مصرف رساند.

\* نکته؛ حضرت در ضمن بیان شروط بر امام حسن باز متذکر شده‌اند که: وصایت فرزندان علی و ولایت اموالشان با حسن بن علی است.

## ۱ - ۲. شروط برای دومین متولی

حضرت شروط بر دومین متولی موقوفات خود یعنی: امام حسین علیه السلام را این گونه بیان فرموده‌اند: و حسین بن علی در این باره همان گونه عمل می‌کند که حسن را فرموده‌ام، او همان حقوقی را داراست که برای حسن علیه السلام نوشته‌ام و همان تکالیفی بر اوست که بر حسن علیه السلام نوشته‌ام.

## ۲. شروط عام

### ۱-۲. شروط برای سایر متولیان

حضرت شروطی را برای سایر متولیان موقوفات خود قرار داده‌اند که این شروط بدین قرار است: و در هر حال، بر کسی که کار به او واگذاشته شده است شرط می‌کند که:

چ) آب چشمه‌ها را بر همان زمین‌های خود جاری سازد.  
ح) خرمای حاصل از اراضی و باغ‌ها را انفاق کند در همان مواردی که فرموده شده است؛ یعنی در راه خدا و رضای او و در مورد خویشاوندان، یعنی بنی‌هاشم و بنی‌مطلب، از دور و نزدیک.

هیچ چیز از این ملک

خ) نه فروخته شود،

د) نه بخشیده شود،

ذ) نه ارث داده شود.

\* نکته قابل توجه اینکه؛ حضرت پس از ذکر موقوفات و شرایط آن متذکر می‌شوند که: ملک محمد صلی الله علیه و آله جداست و ملک فرزندان فاطمه است.  
\* نکته دیگر اینکه؛ حضرت پس از برشمردن موقوفات و متولیان و شروط بر آنان، یک بار دیگر هدف و انگیزه‌ی خود را از وقف اموال و دارایی‌های خویش بیان نموده و می‌فرمایند: این چیزی است که بنده خدا امیر مومنان علی علیه السلام درباره اموال خود حکم کرده است از فردای روزی که به مکر آمده است.

- برای خشنودی خداوند

- و ذخیره‌ی سرای آخرت

و در همه حال از خداوند کمک باید خواست.

## ۲-۲. شروط برای همه‌ی مسلمانان

از جمله شروطی که حضرت نسبت به موقوفات خود، برای تمامی مسلمانان قرار داده‌اند این است که: برای هیچ مسلمانانی که به خدا و روز واپسین ایمان دارد روا نیست بگوید:

(ر) چیزی از این ملک را به تصرف او درآورده‌ام و

(ز) همچین روا نیست از دور یا نزدیک (غریب و آشنا، دوست و بیگانه) با آنچه فرموده‌ام مخالفت کند.

### وقف و آزادی بردگان و کنیزان

در عصر حیات امام علی علیه السلام، در شبه جزیره عربستان، همانند سایر نقاط جهان، برده‌داری به شدت رواج داشت. مبارزه با این پدیده ناگوار که از طبیعت نظام‌های سیاسی و اقتصادی آن زمان مخصوصاً شیوه‌ی تعامل با اسیران جنگی نشأت می‌گرفت، کار آسانی نبود. با این حال اسلام از همان ابتدای ظهور، نارضایتی خود را از این پدیده اعلام نمود و به همین دلیل تدابیر مهمی را جهت برچیده شدن تدریجی بساط برده داری به مرحله اجرا گذاشت:

- تشویق به خوشرفتاری با بردگان

- ترغیب به آزاد سازی داوطلبانه آنان

- پذیرش آزاد کردن بنده به عنوان کفاره برخی از گناهان

- آزادی قهری آنان با اسباب گوناگون

از جمله این تدابیر بود.

شیوه برخورد امام علی علیه السلام با این مسأله، یکی از شواهد محکم مخالفت اسلام با پدیده‌ی شوم برده داری است. امام علی علیه السلام در حالیکه در زندگی شخصی خود، تحمل انواع سختی‌ها را بر خود روا می‌داشت، از هیچ کوششی برای آزادی و استقلال انسان‌هایی که ناخواسته در دام بردگی گرفتار شده بودند دریغ

نمی‌کرد. ثمره‌ی تلاش و جدیت حضرت در این راه، گسستن بندهای بردگی از گردن هزار بنده بود. عظمت این خدمت امام در صورتی به خوبی احساس خواهد شد که بدانیم رهبر آزادگان جهان، این تعداد برده را با حاصل دسترنج و زحمات طاقت فرسای خود آزاد نموده است. چنانکه امام صادق علیه السلام فرمود: «سوگند به آفریدگار جهان که امام علی علیه السلام برای جلب خشنودی خداوند، هزار برده را آزاد نمود، به گونه‌ای که در راه آزادی آنان، دستانش تاول زد» (۹۳)

این مسأله که امام علی علیه السلام با دسترنج خود هزار بنده را آزاد نموده است در منابع متعددی نقل گردیده و از افتخارات حضرت به شمار می‌رود. (۹۴) به همین دلیل اهل بیت ایشان همواره یاد این فضیلت را زنده نگه می‌داشتند. یکی از حکایات شنیدنی، در این باره مباحثه امام صادق علیه السلام با یکی از نوادگان امام حسن علیه السلام است. در جریان این مباحثه امام صادق علیه السلام به او می‌گوید: «بدون تردید، جد من و جد تو با دسترنج خود هزار بنده را آزاد نمود، نام آن‌ها را برای من بگو، و اگر می‌خواهی من نام آن‌ها را برایت بگویم» (۹۵).

علاوه بر این، امام علی علیه السلام تلاش‌هایی نیز در جهت پیشگیری از افتادن انسان‌ها در دام بردگی داشته‌اند. در جریان فتح ایران زمانی که مردان و زنان اسیر ایرانی را به مدینه آوردند ابتدا عُمَر می‌خواست زنان را فروخته و مردان را به بردگی مسلمانان درآورد. ولی امام علی علیه السلام با یادآوری این حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرموده بودند: «إِكْرِمُوا كَرِيمَ كُلِّ قَوْمٍ»؛ گرامی بدارید بزرگ هر قومی را، با تصمیم او مخالفت ورزید و با تدبیر خاصی، تمام مهاجران و انصار را با خود هم عقیده نمود و بدین ترتیب تمامی آن جماعت از نعمت آزادی بهره‌مند شدند. (۹۶)

یکی از مسائل قابل تأمل در شیوه‌ی برخورد امام علی علیه السلام با پدیده برده داری، این واقعیت است که با وجود اهتمام انکار ناپذیر امام در آزاد ساختن برده‌ها، در عین حال ایشان در برخی مقاطع تعدادی برده در اختیار داشته‌اند حتی چنانکه از

وقفنامه ایشان بر می‌آید در زمان نوشتن این وقفنامه، ایشان مالک ده‌ها برده بوده‌اند که همگی در املاک آن حضرت، اشتغال به کار داشته‌اند. در تبیین این واقعیت لازم است به دو نکته توجه شود:

- نکته اول عبارت است از شرایط اجتماعی خود برده‌ها که معمولاً در جریان جنگ‌ها به اسارت در می‌آمدند و مسلمانان به جای کشتن آنان، آن‌ها را به بردگی می‌گرفتند، این افراد به دلیل عدم آشنایی با فرهنگ و محیط جدید، مدت‌ها طول می‌کشید تا با شرایط جدید خود را وفق دهند و تا آن زمان رها ساختن دفعی آنان نه تنها برای جامعه اسلامی مشکل‌آفرین بود، بلکه برای خود آنان نیز فایده‌ای نداشت.

- نکته دوم این است که وارد شدن اسیران در خانه‌ی مسلمانان، در واقع راه مناسبی بود برای تربیت اسلامی و جذب تدریجی آنان در اجتماع مسلمین و فضیلت آزاد سازی آنان نیز عاملی بود که در نهایت، آزادی آنان را تضمین می‌نمود. با عنایت به این دو نکته و ملاحظه اهتمام امام علی علیه السلام به آزاد نمودن برده‌ها، روشن می‌شود که داشتن برده از سوی امام به هیچ وجه تأیید برده‌داری به حساب نمی‌آید، بلکه در واقع این کار تدبیری بوده است که حضرت در جهت حفظ، حمایت، تربیت اسلامی و در نهایت آزادی شرافتمندانه آنان به کار می‌گرفته‌اند.

چنانچه اشاره شد حضرت در چند قسمت از متن وقفنامه خود، به بردگان و کنیزان خویش اشاره نموده و بعضی از آنان را با برشمردن نام آن‌ها از سایر برده‌ها جدا و آزاد نموده ولی برخی دیگر را بدون ذکر نام، وقف نموده است.

### ۱. بردگان موقوفه

حضرت تعدادی از بردگان خود را که در نخلستان‌ها، مزارع، چشمه‌ها و چاه‌های موقوفه‌ی ایشان کار می‌کردند وقف همان مکان‌ها نموده که عبارت‌اند از:

- بردگانی که در چاه‌ها و چشمه‌های «یئبع» کار می‌کردند.

- بردگانی که در چاه‌ها و چشمه‌های «وادی القری» کار می‌کردند.

- بردگانی که در مزارع و نخلستان‌های «وادی تُرعه» کار می‌کردند.
- بردگانی که در مزارع و نخلستان‌های «اذینه» کار می‌کردند.

## ۲. بردگان آزاد شده

حضرت تعدادی از بردگان خود را که در نخلستان‌ها، مزارع، چشمه‌ها و چاه‌های موقوفه‌ی ایشان کار می‌کردند را با بر شمردن نام آن‌ها، آزاد نمود که عبارت‌اند از: رِبَاح، أَبَانِيزَر، جُبَيْر، زُرَيْق و بردگانی که نام آن‌ها در صحیفه حمزه (یا صحیفه صغیره) برده شده است. (۹۷)

## ۳. کنیزان آزاد شده

حضرت علی علیه السلام در متن وقف‌نامه خود به آزادی کنیزان هفده گانه‌ی خود که برخی دارای فرزندان زنده هستند و برخی فرزندان ندارند اشاره نموده و آن‌ها را با حصول شرایطی در راه خدا آزاد نموده‌اند و تأکید می‌فرمایند: این گروه در راه خدا آزادند و هیچ کس حق مالکیت بر آنان را ندارد. این شروط عبارت‌اند از:

- هر کدام که نه فرزند دارد و نه آبستن است برای رضای خدا آزاد شود.
- و هر کدام که فرزند ندارد ولی آبستن است، فرزند خود را نگه دارد و خود سهم فرزندش شود.

- و هر کدام هم که فرزندش بمیرد و خود زنده بماند، آزاد است.

ابن میثم در شرح این قسمت از وقف‌نامه حضرت می‌نویسد: «حضرت درباره کنیزانی که با آنان همبستر شده است و آنان در آن هنگام هفده تن بودند، وصیت می‌کنند که: «آن که نه فرزند دارد و نه آبستن است، در راه خدا آزاد است و کسی را بر او حقی نیست و آن که دارای فرزند و یا آبستن است از باب سهم الارث فرزندش آزاد است و اگر با زنده بودن مادر، فرزندش بمیرد او نیز از جانب من آزاد است.»؛ اینکه حضرت ام‌ولد را از طریق سهم الارث آزاد و کنیز فرزند مرده را هم خود آزاد اعلام فرمود، بر طبق این قاعده است که ام‌ولد بعد از مرگ مولایش به



رقت باقی است و فروختنش جایز است که این رأی امام و عقیده تمام امامیه است و شافعی هم در اول، عقیده‌اش این بود اما بعد، برگشت و گفت: با مرگ مولایش آزاد می‌شود و فروختنش جایز نیست، جمهور فقهای اهل سنت نیز بر این رأی اتفاق نظر دارند، و حتی طبق مذهب شافعی اگر فروخته شود و قاضی صحت بیع را امضاء کند، حکم قاضی از اثر می‌افتد و کنیز آزاد است.<sup>(۹۸)</sup>

در منابع و کتب تاریخی درباره‌ی کنیزان حضرت علی علیه السلام مطلبی نوشته نشده است، اما در برخی کتب به طور کلی به همسران حضرت اشاره نموده و نوشته‌اند که حضرت هفده دختر و پسر داشته است<sup>(۹۹)</sup> و بنا بر برخی روایات<sup>(۱۰۰)</sup>، شمار اولاد امام علی علیه السلام را بیست و پنج تن دانسته، که نام تعدادی از مادران آن‌ها را نوشته و نام برخی را ننوشته و اشاره نموده‌اند که اینان فرزند کنیزان حضرت بوده‌اند.

### شاهدان وقفنامه

حضرت علی علیه السلام جهت تأیید وقفنامه‌ی خود و این که؛ در آینده کسی یا کسانی، وجود موقوفات حضرت و تعداد و چیستی و چگونگی موقوفات ایشان را انکار نکنند، افراد معتمدی را که مورد وثوق و اطمینان حضرت و مردم بودند، را به عنوان شاهدان بر وقفنامه خود قرار داد که اسامی آنان عبارت است از:

#### ۱. أَبُو شِمْرِ بْنِ اَبْرَهه

در مورد وی نوشته‌اند: ابو شمر فرزند ابرهه بن صباح حمیری، از اصحاب امیرالمومنین علیه السلام بود. او در صفین از نیروهای سپاه شام و قاریان قرآن بود که در همان جنگ با جمعی از قراء اهل شام به حضرت علی علیه السلام ملحق شدند. وی مورد وثوق امیرمؤمنان بود آنقدر که حضرت او را به عنوان یکی از شاهدان وقفنامه خود برگزید.<sup>(۱۰۱)</sup>

## ۲. صَعَصَعَةُ بْنُ صُوحَانَ

در شرح زندگانی وی آورده‌اند: صعصعه فرزند صوحان، از سادات و بزرگان قبیله عبدالقیس بود. او دوران کودکی را در عهد رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ سَپَرِي کرد و مسلمان شد، اما توفیق دیدار روی مبارک پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ را نیافت. از بزرگان تابعین به شمار می‌آید، وی مردی فصیح، فاضل، دین دار و سخنوری توانا و از اصحاب امیرالمومنین علیه السلام بود. (۱۰۲)

صعصعه از همان ابتدا که مردم (روز ۲۳ ذی حجه سال ۳۵ هجری) با حضرت علی علیه السلام بیعت کردند، او نیز بیعت نمود و ایمان راسخ خود را به مقام شامخ ولایت امیرالمومنین ابراز کرد. او با تمام وجود و در همه‌ی شرایط بر این عهد و پیمان باقی ماند، و از امامت والای آن حضرت در تمام مراحل و شرایط دفاع نمود. امام صادق علیه السلام درباره‌ی امام شناسی صعصعه می‌فرماید: «مَا كَانَ مَعَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ مَنْ يَعْرِفُ حَقَّهُ إِلَّا صَعَصَعِهِ وَأَصْحَابِهِ»؛ کسی که به راستی، حق امیرالمومنین علیه السلام را بشناسد تنها صعصعه و یارانش بودند. (۱۰۳)

## ۳. یزید بن قیس

در مورد وی گفته شده است: یزید بن قیس از یاران امیرالمومنین علیه السلام بود و در میان مردم کوفه و قومش از احترام خاصی برخوردار بود. وی از جانب حضرت علی علیه السلام والی مداین بود و سپس به ولایت ری، همدان و اصفهان منصوب گردید. وی در عزل «سعید بن عاص» حاکم عثمان در کوفه و نیز قیام بر ضد خود عثمان و برکناری او از خلافت، با مالک اشتر، زیاد بن نضر و زید بن صوحان نقش موثری داشته است و در خلافت امیرالمومنین علیه السلام حضرت را در جنگ جمل، صفین و نهروان یاری نمود. (۱۰۴)

## ۴. هیاج بن ابی هیاج

در مورد وی اطلاعات چندانی بدست نیامد تنها در بعضی کتب آمده است: او

از افراد مورد اطمینان حضرت علی علیه السلام بود و لذا او را شاهد بر وقف اموال خود قرار داد و از آن جا که شاهد بر وصیت باید عادل باشد، این عمل امیرالمومنین علیه السلام دلیلی بر عدالت و مورد اطمینان بودن هیاج ابن ابی هیاج است. (۱۰۵)

\* سؤال قابل تأمل اینکه؛ با توجه به این که برای وقف نامه احتیاجی به وجود شاهد و شهادت آنها، نیست چرا حضرت برای نوشتن وقف نامه خود از شهود استفاده کردند؟ چنانچه پاسخ این باشد که؛ در تمام عقود اسلامی حضور شاهد مستحب است ولی اگر خوف عارضه ای وجود داشته باشد گرفتن شاهد واجب است. و همچنین اگر پاسخ این باشد که این وقف نامه در اصل وصیت نامه حضرت بوده که ایشان در اواخر عمر با برکت خویش به عنوان وصیت نگاشته اند و برای نوشتن وصیت نامه قطعا نیاز به دو شاهد عادل است؛ باز این سوال مطرح می شود که بر اساس اصول فقهی برای شهادت دادن، شهادت دو مرد (با دارا بودن شرایط لازم) کفایت می کند، چه خوف و عارضه ای وجود داشته یا ممکن بوده به وجود آید که حضرت از چهار شاهد مرد، جهت شهادت دادن بر وقف نامه خود استفاده نموده اند؟

### تاریخ وقف نامه

حضرت در فراز پایانی وقف نامه خود، تاریخ نگاشته شدن آن را نوشته و می فرمایند: بنده خدا علی امیر مؤمنان در روز دهم از جمادی الأولى سال سی و نه هجرت این را به دست خود نوشت.

قرائن موجود در این وقف نامه و سایر وقف نامه های حضرت و نکات تاریخی آن ها نشان می دهد که بیشتر موقوفات حضرت، در سالهای پایانی عمر ایشان صورت پذیرفته است. مثلا، مبرد در کتاب خود (۱۰۶) تاریخ وقف «عین ابی نیر» و «بغیغه» را در سال دوم خلافت حضرت می داند و متذکر می شود که چون در بسیاری از وقف نامه های ایشان لقب امیرالمؤمنین به کار رفته است حاکی از وقف

آنها در زمان حکومت ایشان می باشد.

قرائن موجود در روایات متعدد، مانند: ملقب کردن حضرت به « امیرالمؤمنین » توسط ابی نزر و عبارت ایشان در صدر وقفنامه ی این چاه « هَذَا مَا تَصَدَّقَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلَيَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ... »<sup>(۱۰۷)</sup>، نشان می دهد که وقف این چاه در ماههای نخست خلافت و قبل از عزیمت به کوفه انجام شده است.

در نامه ی ۲۴ نهج البلاغه تاریخ نگاشته شدن وقفنامه حضرت، پس از بازگشت از جنگ صفین یعنی در ۲۰ جمادی الاول سال ۳۷ هجری آورده شده است و همچنین تاریخ نگاشته شدن وقفنامه حضرت در دو کتاب فروع کافی و تهذیب الاحکام همین تاریخ، یعنی سال ۳۷ هجری آورده شده است. اما در کتاب تاریخ المدینه المنوره سال نگاشته شدن وقفنامه حضرت را، سال ۳۹ هجری بیان می کند؛ که با توجه به قرائن موجود و دلایل فوق، این تاریخ قابل قبول نمی باشد.

\* نکته قابل توجه در فراز پایانی وقفنامه حضرت؛ نوشتن وقفنامه توسط خود حضرت و نگاشته شدن آن به دست مبارک خود ایشان می باشد، چنانکه حضرت آورده اند: بنده خدا علی امیر مؤمنان این را به دست خود نوشت.

۱۹۲

## وقفنامه

### نتیجه گیری

از مهم ترین تمهیدات دین اسلام در راستای دور اندیشی و تأمین آینده مسلمین و فرزندان ایشان پایه ریزی سنت حسنه وقف است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت مکرم ایشان نیز در زمان حیات گهربار خویش نه تنها در پی احسان و نیکی به اطرافیان و مسلمانان بودند بلکه به جهت آینده نگری و تأمین منافع و مصالح مسلمین به طور عملی، به دیگران سنت نیکوی وقف را آموزش می دادند و خود نیز، هم در کلام و هم در سیره ی عملی مروج این فرهنگ و سنت حسنه بودند. در میان ائمه معصومین علیهم السلام بیش از همه حضرت علی علیه السلام دارای موقوفات می باشند. چنانچه در کتب تاریخی آمده است درآمد سالانه

حضرت علی علیه السلام از موقوفات خویش بالغ بر ۴۰ هزار دینار بوده که تماماً صرف خدمت به جامعه‌ی اسلامی و امور خیریه و گسترش اسلام و کمک به محرومین و نیازمندان می‌شده است.

حضرت در وقف‌نامه ای که آن را در سال‌های پایانی عمر خویش و پس از بازگشت از جنگ صفین نوشته است؛ تمامی اموال و دارایی‌های خود را وقف نموده است. این وقف‌نامه که قسمتی از آن در نامه‌ی ۲۴ نهج البلاغه آمده و متن کامل آن در کتب تاریخی ذکر شده آخرین و در عین حال کامل‌ترین وقف‌نامه ای است که حضرت نوشته و بر اساس آن تمامی اموال و دارایی‌های خود را وقف نموده است.

متن کامل وقف‌نامه‌ی حضرت در بردارنده‌ی نکات حایز اهمیتی است که عبارتند از:

۱. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های رفتاری حضرت علی علیه السلام در وقف‌نامه، توجه به انگیزه معنوی به ویژه خوف از خشم و عذاب خداوند و شوق خشنودی او و نعمت‌های بهشتی است که توجه به این عنصر زینت بخش صدر تمامی وقف‌نامه‌های حضرت علی علیه السلام است و در نهادینه کردن وقف باید به عنوان مهم‌ترین عامل در نظر گرفته شود.

۲. در مورد مدیریت وقف با اینکه کفایت و کاردانی شرط ضروری این کار است و حتماً باید مورد توجه قرار گیرد، در وقف‌نامه‌ی حضرت، ضمن توجه به این امر، بر عنصر تقوا و امانت داری تأکید بیشتری صورت گرفته است.

۳. نکته مهم دیگر در وقف‌نامه‌ی حضرت؛ نسبت موقوفات ایشان به کل دارایی‌هایشان است، امام علی علیه السلام تقریباً تمامی اموال و دارایی‌های خود را وقف نمودند ولی با توجه به اصل مهم لزوم توجه به خانواده و رفع مایحتاج مورد نیاز آنان پس از مرگ سرپرست خانواده، تولیت موقوفات خود را

به فرزندان خود امام حسن و امام حسین علیهما السلام سپرد و به آن حضرات راجع به برخی موقوفات اختیار تصرف جهت رفع نیاز اهل بیت خود را داده و همچنین حقوق اولاد خود را از طریق موارد مصرف وقف تعیین نموده‌اند.

۴. نکته‌ی دیگر در تعیین موارد مصرف موقوفات حضرت این است که امام علیه السلام ضمن اینکه تمامی نیازمندان و واماندگان را مد نظر داشته‌اند اما اولویت ویژه‌ای هم به اقوام و خویشان و نزدیکان خود داده‌اند و این نکته از نظر تربیتی و اجتماعی بسیار حائز اهمیت است.

۵. یکی دیگر از مسایل قابل تأمل در وقف‌نامه حضرت شیوه برخورد امام علیه السلام با پدیده برده داری و تربیت و پرورش آنان زیر لوای اسلام و سپس آزاد ساختن و یا وقف کردن آن‌ها می‌باشد. البته این واقعیت روشن است که اختیار برده از سوی امام به هیچ وجه تأیید برده‌داری نزد ایشان به حساب نمی‌آید، بلکه در واقع این کار تدبیری بوده است که حضرت در جهت حفظ، حمایت، تربیت اسلامی و در نهایت آزادی شرافتمندانه آنان به کار می‌گرفته‌اند.

نوشتن نام واقف و اهداف و انگیزه‌های وقف، مشخص کردن میزان و تعداد موقوفات، تعیین دقیق مدیریت وقف و ترسیم خطوط کلی موارد مصرف آن، شفافیت مفاد وقف، گرفتن شهود معتبر، مکتوب بودن وقف‌نامه، تعیین تاریخ وقف و ... از ویژگیهای بارز و منحصر به فرد وقف‌نامه‌ی حضرت علی علیه السلام می‌باشد که حضرت بدین وسیله راه و روش و خط مشی‌ها و اهداف و نتایج کلی و نهایی نظام وقف را به صورت کامل و واضح و آشکار در اختیار همگان قرار داده است تا بدین وسیله هم مردم و هم نظام اسلامی ضمن آشنایی با اهداف اصلی سنت حسنه‌ی وقف با خطوط کلی نظام وقف آشنا شده و با به کارگیری این اهداف و خط مشی‌ها راه رسیدن به هدف نهایی حکومت اسلامی، که رسیدن به عدالت الهی است را هموار نمایند. انشاء الله.

## پی نوشتها

\* دانشجوی کارشناسی ارشد نهج البلاغه؛

دانشکده معارف قرآنی اصفهان

۱. ابنِ شَبَّه، ابو زید، عمر بن شبة بن عبیده

بن زید نمیری (۱۷۳- ۲۶۳ق/ ۷۸۹ -

۸۷۷م)، ادیب، شاعر، راوی اخبار و

احادیث است. تنها اثری که از ابن شبه

به ما رسیده، کتاب تاریخ المدينة المنورة

است که مؤلف در آن به روش محدثان،

ضمن نقل بیش از ۵ هزار حدیث، به ذکر

اخبار و وقایع پرداخته است. این اثر از نظر

موضوع به ۳ بخش عمده تقسیم می گردد:

بخش اول که حدود ۶۵۴ صفحه از کتاب

را در بر می گیرد به زندگی و سیره رسول

اکرم صلی الله علیه و آله از هجرت تا

رحلت اختصاص دارد که ضمن آن مؤلف

به شرح جنگها، ذکر بعضی از احکام،

قصص، مساجد، قبور، کوهها، درهها و قناتها

نیز پرداخته است. بخش دوم شامل شرح

زندگانی عمر است و در خلال آن برخی

سیاستها و اصلاحات انجام شده توسط وی

نیز شرح داده شده است. در بخش سوم

شرح زندگانی عثمان، چگونگی جمع آوری

و کتابت قرآن، اغتشاشات دوران او که

به کشته شدنش انجامید و موضع گیری

حضرت علی علیه السلام و عایشه در قبال

این حوادث بیان شده است. این کتاب در

سال ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م در جدّه به کوشش

فہیم محمد شلتوت در ۴ جلد به چاپ

رسیده است. و اکنون چاپ های متعددی

از این کتاب موجود و به فارسی هم ترجمه

شده است.

۲. ف و ت- «امیر المؤمنین».

۳. ف و ت- «الله».

۴. ف و ت- بعد از «الله» حرف «به»

۵. ف و ت- بعد از «لی»، جمله: «من مال».

۶. ت- بعد از «یبتیع»، جمله: «من مال».

۷. ت- «رباح».

۸. ت- «جُبیر».

۹. ف و ت- «ف».

۱۰. ت- «موال».

۱۱. ف و ت- «اهلہم».

۱۲. ف و ت- «كُلُّهُ مَالُ بَنِي فَاطِمَةَ».

۱۳. ف- «بَدَيْمَةً» و ت- «بِدَعَةً».

۱۴. ت- «رقيقها».

۱۵. ت- «لأصحابهم».

۱۶. ف و ت- «الفقيرين».

۱۷. ف و ت- «واجبة بتلّة».

۱۸. ف- «یبتعی بها».

۱۹. ف و ت- «فی».

۲۰. ف و ت- «ینفقه».

۲۱. ف- «یراه» و ت- «یرید».

۲۲. ف- «عزوجل».

۲۳. ف و ت- این جمله: «فإنه...مکان ما»

- ذکر نشده است. ۴۸. ف- «تشریفهما» و ت- «تشریفها».
۲۴. ف و ت- کلمه «نصیباً» بعد از «بیع» ذکر شده است.
۲۵. ف- «سَری الملک» و ت- «شراء الملک».
۲۶. ف و ت- «موالیهم و أموالهم».
۲۷. ف- «کانت».
۲۸. ف- «حسن بن علی».
۲۹. ت- «فَلَيَبَعَثَهَا».
۳۰. ف- «و إن شاء باع» و «و إن باع».
۳۱. ف- «يَقْسِمُهَا ثَمَنُهَا» و ت- «ثَمَنُهَا».
۳۲. ف و ت- «ثُلثًا».
۳۳. ف- «يجعل» ذکر نشده است.
۳۴. ف و ت- «ثُلثًا».
۳۵. ف و ت- «الثلث».
۳۶. ف- «يضعه فيهم حيث يراه الله» و ت- «يضعهم حيث يريد الله».
۳۷. ت- «به حسن بن علی».
۳۸. ف و ت- «حسيناً».
۳۹. ف و ت- «منها» نیامده است.
۴۰. ف و ت- «منها» نیامده است.
۴۱. ت- بعد از «إن»، «الذی».
۴۲. ت- بعد از «فاطمة»، «من».
۴۳. ت- بعد از «الذی»، «جعلت».
۴۴. ف و ت- «لِابْنِي».
۴۵. ف- «عزَّوَجَلَّ».
۴۶. ف- «رسول الله صلى الله عليه وآله».
۴۷. ف- «تعظيمهما» و ت- «تعظيمها».
۴۹. ف- «رضاهما» و ت- «رضاهباها».
۵۰. ف و ت- «به حسن».
۵۱. ف و ت- به جای «أو»، «و».
۵۲. ف- «بهدها».
۵۳. ف- «پريده».
۵۴. ت- بعد از «فإنه»، «فی بنی ابنی فاطمة فَإِنْ وَجَدَ فِيهِمْ مَنْ يَرْضَى بِهَدْيِهِ وَ إِسْلَامِهِ وَ أَمَانَتِهِ فَإِنَّهُ يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ، وَ إِنْ لَمْ يَرِ فِيهِمْ بَعْضَ الَّذِي يَرِيدُ فَإِنَّهُ».
۵۵. ف و ت- به جای «ولد»، «آل».
۵۶. ف و ت- «برضى به».
۵۷. ف و ت- کلمه «يومئذ» نیست.
۵۸. ف و ت- «كبرأؤهم و ذوو آرائهم».
۵۹. ت- «شَرَطًا».
۶۰. ف و ت- «يترك المال».
۶۱. ف و ت- «ثمره».
۶۲. ف- «أمرته» و ت- «أمره».
۶۳. ت- «وجوه».
۶۴. ف و ت- «لا يباع».
۶۵. ف و ت- «محمد بن علی».
۶۶. ف- «ناحيته».
۶۷. ف و ت- «إلى بنی».
۶۸. ف و ت- به جای «حمزة»، «صغيرة».
۶۹. ف و ت- «التي كُتِبَتْ».
۷۰. ف و ت- «علی بن أیطالب».
۷۱. ف و ت- «مَسْكِنًا، إِنْ تَغَاءَ».



۷. ص ۴۹. شیخ طوسی، تهذیب الأحکام  
فی شرح المقنعة، ج ۹، ص ۱۴۶.
۹۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، شرح  
نامه ۲۴، ج ۱۵، ۱۴۶.
۹۲. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، نامه  
۲۴، ج ۱۵، ص ۱۴۶.
۹۳. الكلینی، محمد بن یعقوب، فروع الکافی،  
ج ۸، ص ۱۶۵، ج ۱۷۵.
۹۴. محمدی، ری شهری، موسوعة الامام  
علی بن ابی طالب، ج ۹، ص ۳۷۷ ۳۷۸.
۹۵. میرزای نوری، مستدرک الوسائل، بیروت،  
انتشارات مؤسسه ی آل البيت لاحیاء  
التراث، الطبعة الرابع ۱۴۱۸ هـ، ج ۱۳، ج.  
۲۳
۹۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۴۶،  
ص ۱۵.
۹۷. راجع به این صحیفه در کتب تاریخی  
مطلبی ذکر نشده بود.
۹۸. بحرانی، کمال الدین میثم بن علی بن  
میثم، شرح نهج البلاغه، ج ۷، ص ۱۳۴ -  
۱۳۵.
۹۹. الشیخ المفید، عبد الله محمد بن محمد  
بن النعمان العکبری البغدادی، الإرشاد فی  
معرفة حجج الله علی العباد، قم، تحقیق  
ونشر: مؤسسة آل البيت، الطبعة الاولی  
۱۴۱۳ هـ. ق. ص ۱۲۹.
۱۰۰. مسعودی، أبی الحسن علی بن
۷۲. ت- بعد از «أَنَّ»، «بُعِثَ شَيْئاً مِّمَّا  
أَوْصِيَتْ بِهِ فِي مَالِي».
۷۳. ف- «فَصَيْتُهُ مِنْ مَالِي».
۷۴. ف و ت- به جای «عن»، «من».
۷۵. ف- «أَوْ».
۷۶. ف- «السبعة عشر».
۷۷. ف و ت- کلمه ی «أحیاء» ذکر نشده  
است.
۷۸. ف و ت- «أَوْلَادُهُنَّ وَ مِنْهُنَّ حَبَالِي»  
اضافه شده است.
۷۹. ف و ت- «عتیق».
۸۰. ف و ت- «عَلَيْهِنَّ».
۸۱. ف و ت- «مَنْ» ذکر نشده است.
۸۲. ف و ت- «عَتِيقٌ».
۸۳. ف و ت- «هَذَا مَا قَصَىٰ بِهِ عَلَيَّ فِي مَالِهِ  
الْغَدَمِ مِنْ يَوْمَ قَدِمَ مَسْكِنًا».
۸۴. ف- «أبوسمر بن ابرهه».
۸۵. ت- «سَعِيدُ بْنُ قَيْسٍ».
۸۶. ف و ت- کلمه ی «عبدالله» ذکر نشده  
است.
۸۷. ف و ت- کلمه ی «امیر المؤمنین» ذکر  
نشده است.
۸۸. ف و ت- «للعشر».
۸۹. ف و ت- «سَنَةٌ سَبْعٌ».
۹۰. ابن شبه نمیری بصری، تاریخ المدینه  
المنوره، ج ۱، ص ۲۲۵. الكلینی، محمد بن  
یعقوب بن إسحاق الرازی، فروع کافی، ج

الحسین، مروج الذهب ومعادن الجوهر، ص  
٣١٠.

١٠١ . طوسی، محمد بن الحسن، رجال کشی  
(اختیار معرفة الرجال)، تصحیح: مصطفوی،  
مشهد، انتشارات دانشگاه مشهد، چاپ  
سوم ١٣٧١ ه.ش. ص ٦٥.

١٠٢ . ابن الأثیر الجزری، ابی الحسن عزالدین  
علی بن أبی الكرم محمد بن محمد بن  
عبد الكرم الشیبانی، أسد الغابة فی معرفة  
الصحابة (تحقیق: علی محمد معوض  
وعادل أحمد عبد الموجود)، بیروت، دار  
الکتب العلمیة، الطبعة الاولى ١٤١٥ ه. ق  
ج ٣، ص ٢٠.

١٠٣ . یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی،  
بیروت، دارالعرب الاسلامی، ١٤١٠ ه. ق، ج  
٢، ص ١٧٩.

١٠٤ - شیخ طوسی، محمد بن الحسن، رجال  
کشی، ص ٦٢، ش ٦.

١٠٥ . شیخ طوسی، محمد بن الحسن، رجال  
کشی، ص ٦١، ش ٤.

١٠٦ . المبرد، أبی العباس محمد بن یزید  
الأزدی، الكامل، ج ٣، ص ١١٢٧.

١٠٧ . السمهودی، علی بن عبدالله الحسنی  
الشافعی، وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی، ج  
٣، ص ١٢٧٢.